Prof. Dr. ZEKİ BAYRAKTAR
İst. Medipol Üni. Tıp Fakültesi Öğretim Üyesi
zbayraktar@medipol.edu.tr

KUR'AN, KÖLELİĞİ NASIL TASFİYE ETTİ?

Kur'an kölelik konusundaki hedefini (onları özgürleştirmek istediğini) önce ahlaki bir söylemle ilan etmiş, ardından da hukukî, ekonomik, sosyolojik ve teolojik düzenlemelerle köleliği tasfiye etmiştir. Önce köleliğin kaynağını kurutmuş, ardından da süreç içerisinde tüm köleleri özgürleştirmiştir.

İnsanlık tarihi kadar eski olan kölelik sistemi Arap -Cahiliye örfünde de oldukça yaygın olan bir uygulama idi. Çünkü köleliğin en önemli kaynağı savaştı ve Araplar da sık sık kabile savaşları yapan bir topluluktu.[1] Savaşta esir alınan erkekler köle, kadınlar ise cariye edinilirdi.[2]

Kur'an ise Muhammed 4 ayeti ile bunun önünü kesti. Yani kölelik ve cariyeliğin kaynağını kuruttu. İlgili ayet şöyledir:

"(Savaşta) Kâfirler ile karşılaştığınız zaman onları yere serinceye kadar boyunlarını vurun. Sonra (esirlerin) bağını sıkı tutun. Arkasından da onları karşılıklı/fidye alarak veya karşılıksız olarak serbest bırakın. Savaş ağırlıklarını bırakıncaya kadar böyle yapın..." (Muhammed 47/4)

Görüldüğü üzere bu ayetteki esirler kâfirlerdir. Yani klasik (geleneksel) algıya göre "erkekleri köle, kadınları da cariye" edinilmesi gereken esirlerdir. Ama Kur'an bu esirlerin bırakılmasını emrediyor. Esirler, fidye ile veya fidyesiz olarak ama mutlaka bırakılmalıdır. Bu ayetten sonra müminlerin savaş esirlerini köle/cariye edinmeleri artık asla mümkün değildir. Zira bu artık hiç kimsenin inisiyatifinde olan (bu ayete rağmen uygulama yapabileceği) bir konu değildir. Buna Nebimiz de dâhildir. Nitekim şu ayetlerden de anlaşılacağı üzere Nebimizin aldığı en şiddetli ihtar da bu konu (esirler) hakkında olmuştur;

"**Savaş alanında düşmanı etkisiz hale getirinceye kadar hiçbir nebinin esir alma hakkı yoktur. Siz, -hemen elde edeceğiniz- dünya malını istiyorsunuz. Allah ise Ahireti (sonrasını) istiyor. Üstün olan ve doğru kararlar veren Allah'tır. Allah'ın önceden (bildirdiği) bir yazgısı bulunmasaydı aldığınız esirlerden dolayı başınıza büyük bir felaketin gelmesi kaçınılmazdı."** (Enfâl 8/67-68)

Bu ayetlerden sonra Nebimizin herhangi bir esiri köle/cariye edinmesi asla söz konusu olmamıştır. Başta Bedir esirleri olmak üzere tüm esirleri -zengin olanlardan fidye alarak, bazılarını mübadele ederek, bazılarını Müslümanlara okuma yazma öğretme şartı ile ve bazılarını da karşılıksız olarak- serbest bırakmıştır.[3] Zaten Muhammed 4 gereği başka bir uygulama da yapamazdı.

Peki, Cahiliye döneminden kalan -Muhammed 4 ayetinden önce köle/cariye edinilen- esirler ne olacaktı? Kur'an bunun için 2 şey yapabilirdi; Ya "tüm köle ve cariyeler hemen serbest bırakılacak" diyecekti ya da onları özgürlüğe -mağdur olmasınlar diye- belli bir süreç içerisinde kavuşturacaktı. Yani onları da toplumu da önce rehabilite edecekti.

1 Mehmet Akif Aydın, Muhammed Hamidullah, TDV İslam Ansiklopedisi, 2002, cilt 26, s. 246-248.

2 Bu nedenle tercih ettiğimiz meallerdeki esir ifadeleri köle/cariye olarak anlaşılmalıdır.

3 İbn-i Hanbel, I, 247; Vâkıdî, I, 129; İbn-i Sa'd, II, 22.

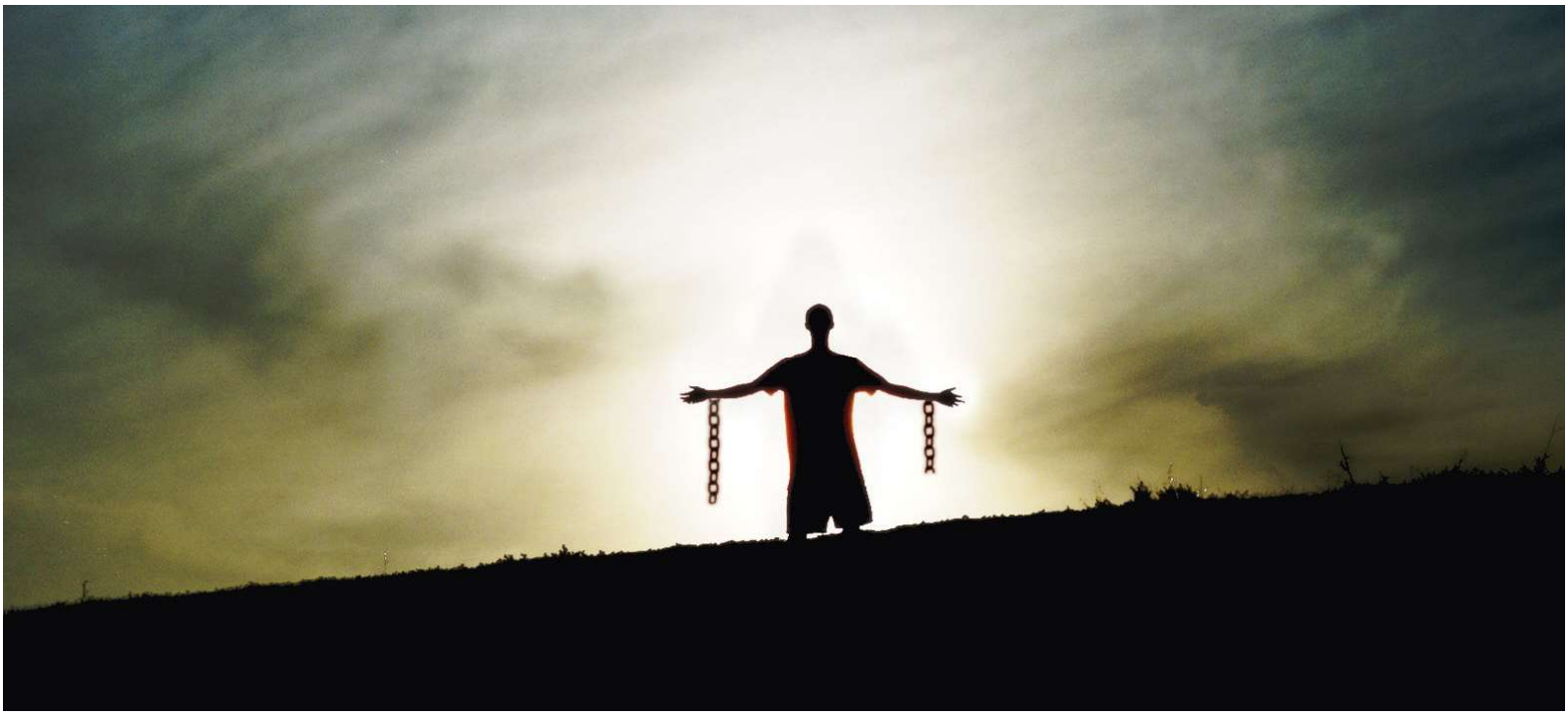

Kur'an, tabi ki ikinci seçeneği işletti. Zira ilk seçenek, yıllarca (belki 5, belki 10, belki de 20-30 senedir) ailesinden uzak bulunan, hatta onların nerede olduklarını bile bilmeyen ve şimdiye kadar da içinde bulundukları evlerde yiyen-içen/barınan, yani evsiz-barksız ve işsiz olan bu insanların birden sokağa atılması demekti. Bu ise onların açlığa, yokluğa, suça, fuhşa vs. sürüklenmesi demekti. Dolayısıyla Kur'an, elbette ki böyle yapmadı. Onları sokağa değil topluma kattı. Zira işlettiği süreçle onları sadece özgürleştirmiş olmadı, onları aynı zamanda normal bir birey olarak topluma da katmış oldu.

Kur'an'ın işlettiği bu süreci şu başlıklar altında özetleyebiliriz.

1. Hedefin İlan edilmesi

Kur'an, kölelik konusundaki hedefini/tavsiyesini önce ahlaki bir ilke olarak Beled Suresinde şöyle ilan etmiştir;

"Ona apaçık iki yol gösterdik. Ama o zor olanını göze alamadı. Zor olan hangisidir, biliyor musun?/nereden bileceksin? O, hürriyetini kaybetmiş birini kurtarmak/köleliği kaldırmaktır..." (Beled, 90/10-13)

Beled 13'teki ifade ***"fekku raqabe"*** şeklindedir. Oysa Kur'an'ın -kefaret için- "köle azat edin" dediği diğer ayetlerdeki ifadesi ***"tahriru raqabe"***[4] şeklindedir. ***"Fekk"*** kelimesi "mühür fekki yapıldı" ifadesinde olduğu gibi "parçalamak, dağıtmak, sökmek" manasında dilimizde de kullanılır. Bu durumda ***"fekku raqabe"*** ifadesi bir köleyi azat etmek manasına geldiği gibi kölelik sistemini dağıtmak, köleliği kaldırmak manasına da gelir; Her türlü boyunduruğu kaldır, herkesi özgürleştir. Demek ki Kur'an'ın hedef gösterdiği ve ***"zor yokuş/sarp geçit/akabe"*** dediği budur.

Beled Suresi, *"Lâ uksimu bihâżâ-lbeled(i)"-"Hayır! Bu şehre (Mekke'ye) dikkatinizi çekerim"* diye başlayan ilk ayetinden de anlaşılacağı üzere Mekke döneminde nazil olan bir suredir. İnsanın ahlaki sorumluklarını hatırlatarak vicdanlara hitap eder. Demek ki Kur'anın ilk hedeflerinden biri de eskiden beri uygulanagelen kölelik sistemini kaldırmaktı. Ve o bu hedefini ilk başlardan itibaren ilan etmişti.

2. Kaynağın Kurutulması

Hicretten sonra -Medine döneminde- ise artık savaşlar söz konusudur. Nitekim bu dönemin ilk surelerinden (belki de ilki) olan Muhammed Suresi ile hem savaş izni verilmiş hem de savaş hukuku vaz edilmiştir. Buna göre savaşta alınan esirler karşılıklı veya karşılıksız olarak (ama mutlaka) serbest bırakılacaktır.[5] Yani artık hiçbir savaş esiri köle veya cariye edinilemeyecektir (ilgili ayet daha önce nakledilmişti).

3. Tasfiye/Rehabilitasyon Sürecinin İşletilmesi

Kur'an bu süreci şu şekilde işletmiştir:

4 Nisâ 4/92; Mâide 5/89; Mücâdele 58/3.

5 Muhammed 47/4.

a. Kefaretler Yoluyla Özgürleştirme

Kur'an, muhtelif günahlar için kefaret olarak köle azat edilmesini emretmiştir:

"Kim bir mümini yanlışlıkla öldürürse, bir mümin esiri özgürleştirmesi ve öldürülenin ailesine diyet vermesi gerekir; (öldürülenin velileri) bağışlarlarsa başka..." (Nisâ 4/92)

"Allah, düşünmeden ettiğiniz yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutmaz. Ama yeminlerinizle bağladığınız şeylerden dolayı sorumlu tutar. Onun kefareti, ailenize yedirdiğinizin ortalamasından on çaresizi doyurmak veya giydirmek ya da bir esiri hürriyetine kavuşturmaktır. Bunları bulamayan üç gün oruç tutar. Bu, yemin bozmanın kefaretidir..." (Mâide 5/89)

"Eşim, anamın sırtı gibidir" dedikten sonra sözünden dönenler, eşlerine dokunmadan önce bir esiri özgürlüğüne kavuşturmalıdır. Bu size verilen öğüttür. Allah yaptıklarınızın iç yüzünü bilir." (Mücâdele 58/3)

b. Hürriyet Sözleşmesi (Kitabet) Hakkı ile Özgürleştirme

Kur'an, kölelere kitabet hakkı vermiştir. Bu, kölelerin belli bir bedel karşılığında hürriyet sözleşmesi yapmaları/yapabilmeleri demektir. İlgili ayet şöyledir:

"...Eliniz altındaki esirlerden hürriyet sözleşmesi (kitabet) yapmak isteyenlerde iyi bir tutum biliyorsanız sözleşmeyi yapın. Allah'ın size verdiği maldan da onlara verin..." (Nûr 24/33)

Görüldüğü üzere hürriyet sözleşmesi talebi esaret altında olandan (köleden) geliyor. Yani belirleyici olan -kölenin efendisi değil- kölenin kendisidir. Çünkü muhataplara "eğer böyle bir talep varsa hürriyet sözleşmesini yapın" emri veriliyor. Hatta onlara "mallarınızdan da verin" deniyor. Yani hem sözleşmeyi yapın hem de ödemeleri gereken bedel için siz de onlara yardımcı olun denmiş oluyor.

Bazı müfessirler bu ayetteki "Kitabet" emrinin bir tavsiye olduğunu söyleseler de kölelik ve cariyelik konusunda geleneksel görüşe sahip olan Taberî bile bunun bir farziyyet ifade ettiğini söylemiştir.[6]

Tabi burada şu soru sorulabilir: Köleler kendilerini hür bırakacak sözleşme bedelini nereden bulacak ve bunları nasıl ödeyecekler de hürriyetlerine kavuşacaklar? İşte Kur'an bunun çözümünü de sunuyor. Şöyle ki:

İlgili ayette "onlara mallarınızdan da verin" dendiği gibi ayrıca onlar hem zekât verilecek 8 sınıfa dâhil ediliyor hem de infak için öncelikli grup ilan ediliyor. Böylece onların ekonomik olarak güçlenmeleri de sağlanmış oluyor.

c. Kölelerin Zekât Verilecek 8 Sınıfa Dâhil Edilmesi

İlgili ayet şöyledir:

"Zekâtlar (Sadakalar) sadece fakirler, çaresizler, bu işte çalışanlar ve kalpleri ısındırılanlar içindir. Bir de esirler, borçlular, Allah yolunda çalışanlar ve yolda kalanlar uğrunda harcanır. Bunlar Allah tarafından farz kılınmıştır. Allah bilir, doğru kararlar verir." (Tevbe 9/60)

d. Kölelerin İnfak İçin Öncelikli Sınıf İlan Edilmesi

İlgili ayet şöyledir:

"İyilik, yüzünüzü doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. İyilik; Allah'a, ahiret gününe, meleklere, kitaplara ve nebîlere inanıp güvenen kişinin yaptığıdır. Böyle bir kişi, sevmesine rağmen malını, kendine yakınlığı olanlara, yetimlere, çaresizlere, yolda kalanlara, isteyenlere ve boyunduruk altındakilere verir..." (Bakara 2/177)

Görüldüğü üzere Kur'an, kölelere kitabet/hürriyet hakkı tanıyan Nûr 33'te **"onlara mallarınızdan da verin"** dediği gibi onları hem zekât verilecek 8 sınıfa dâhil etmiş hem de onları infak için öncelikli grup ilan etmiştir. Böylece onların ekonomik olarak güçlenmelerini sağlamıştır. Yani kitabet/özgürlük için gerekli olan sözleşme bedelini ödeyebilecek hale getirmiştir.

6 Taberî, Nûr 24/33.

Tüm bunlar Kur'an'ın bu konudaki gayesinin ne olduğunu açıkça göstermektedir.

e. Evlilik Yolu ile Özgürleştirme

Kur'an hem köle ve cariyelerin evlendirilmesini hem de -bazı hallerde- onlarla evlenilmesini tavsiye etmiştir. İlgili ayetler şöyledir:

"İman edene kadar, müşrik kadınlarla evlenmeyin. İman etmiş esir kadın, müşrik kadından elbette iyidir; isterse sizi çok etkilemiş olsun. İman edene kadar, müşrik erkeklere kız vermeyin. İman etmiş esir erkek, müşrikten elbette daha iyidir; isterse sizi çok etkilemiş olsun..." (Bakara 2/221)

"Mümin, iffetli ve hür kadınları nikâhlayacak kadar varlıklı olmayanlar, hâkimiyetiniz altında olan mümin kızlarınızı nikâhlayabilirler. İmanınızı en iyi bilen Allah'tır. Hepiniz birbirinizdensiniz. Onları (hür olmayan kadınları) ailelerinin izni ile nikâhlayın ve mehirlerini kendilerine, marufa (Kur'an ölçülerine) uygun olarak verin..." (Nisâ 4/25)

"İçinizden evli olmayanlar ile erkek ve kadın esirlerinizden uygun durumda olanları evlendirin. Yoksul iseler Allah, kendi ikramıyla onların ihtiyacını giderir. Allah'ın imkânları geniştir, bilir." (Nûr 24/32)

Görüldüğü üzere esir erkek ve kadınlar (klasik algı ile köle ve cariyeler!) muhtelif ayetlerde evlilik için bir seçenek olarak takdim edilmektedir. Demek ki onları özgürleştirmenin bir yolu da evliliktir. Zira evlilik onları sadece özgürleştirmiş olmayacak, onları diğer bireyler/aileler gibi topluma da katacaktır. Nitekim Nebimiz de hem *"Kim cariyesini hürriyete kavuşturur ve onunla evlenirse ona iki kat ecir vardır"*[7] diyerek hem de bunu bizzat tatbik ederek Kur'an'ın bu konudaki tavsiyelerini teyit etmiştir.[8]

Ayrıca Kur'an'ın esirlerle evlenme konusuna verdiği önemi anlamak için Nebimize özel hükümlerin yer aldığı şu ayete de bakmak gerekir:

7 Buhari, İlim 31; Müslim, İman 241; Ebu Davud, 2053.

8 Müslim, İman 241; Ebu Davud, 2054.

"Artık bundan sonra başka bir kadınla evlenmen ve bir eşini bırakıp başkasını alman sana helal değildir, velev ki güzelliği çok hoşuna gitse bile, elinin altındaki esir hariç (onunla evlenebilirsin). Allah her şeyi gözetir." (Ahzab 33/52)

Görüldüğü üzere bu ayet belli bir aşamadan sonra Nebimizin artık yeni bir evlilik yapamayacağını bildiriyor. Buna göre Nebimiz çok hoşuna giden bir kadın görse ve onunla evlenmek istese bile artık evlenemez. Ama elinin altındaki esirler hariç. Yani onlarla evlenebilir. Şüphesiz ki bu durum bir ayrıcalıktır. Ama bu, Nebimiz için değil esirler için bir ayrıcalıktır. Çünkü Rabbimiz bu hakkı/ayrıcalığı başka kadınlara değil sadece onlara vermiştir. Ki Nebimiz bağlamında gelen bu ayet nedeni ile dahi onların özgürleşme süreci aksamış olmasın.

Özetle Kur'an kölelik konusundaki hedefini (onları özgürleştirmek istediğini) önce ahlaki bir söylemle ilan etmiş,[9] ardından da hukukî,[10] ekonomik,[11] sosyolojik[12] ve teolojik[13] düzenlemelerle köleliği tasfiye etmiştir. Önce köleliğin kaynağını kurutmuş ardında da süreç içerisinde tüm köleleri özgürleştirmiştir. Tüm bu süreç yaşanırken de (geçiş döneminde) onlara iyi davranılmasını/iyilik yapılmasını emretmiştir. Onların adeta aileden bir birey olmasını sağlamıştır. Yani aslında onları ilk andan itibaren hükmen özgürleştirmiştir. Nitekim onlara iyi davranılmasını ve hatta rızkın onlarla paylaşılmasını isteyen şu ayetler bu hususun delillerindendir:

9 Beled 90/13.

10 Muhammed 47/3; Nûr 24/33.

11 Bakara 2/177; Tevbe 9/60.

12 Nisâ 4/24.

13 Nisâ 4/92; Mâide 5/89; Mücâdele 58/3.

Prof. Dr. ZEKİ BAYRAKTAR

Foto: Bahar Şener, bahar.senol.sener@gmail.com

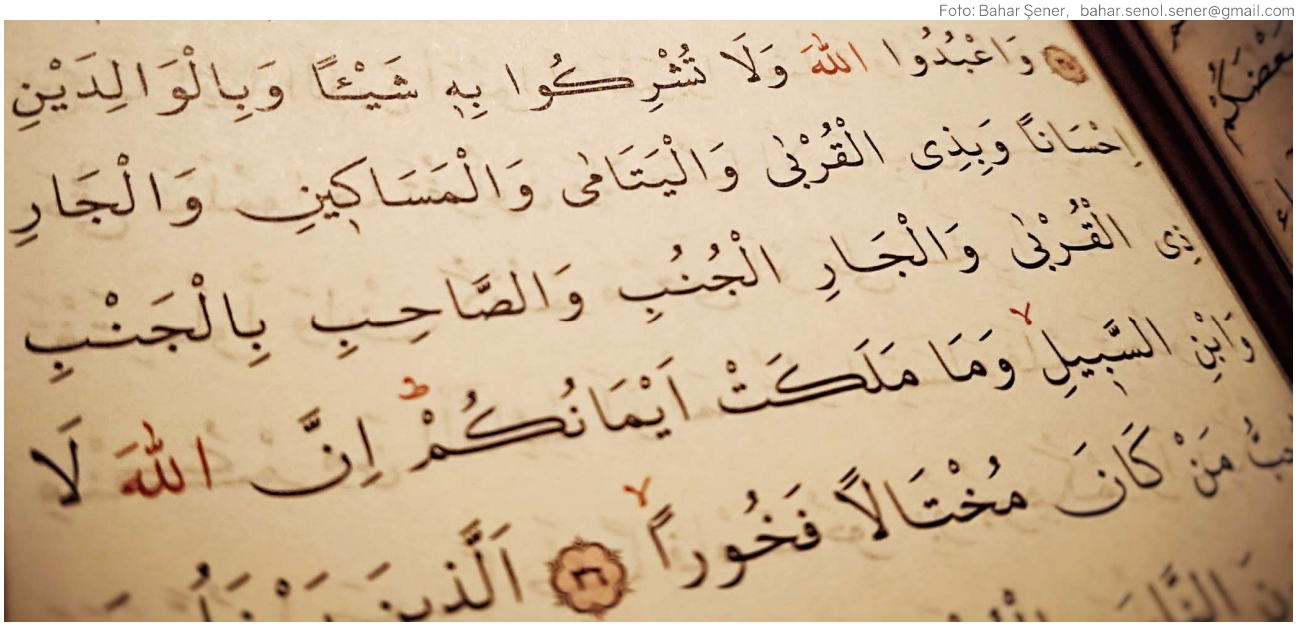

"Allah'a kul olun. Hiçbir şeyi O'na ortak koşmayın. Anaya babaya iyilik edin. En yakınlara, yetimlere, çaresizlere, yakın komşuya, uzak komşuya, yanınızdaki arkadaşa, yolcuya ve hâkimiyetiniz altında bulunanlara (esir kadın ve erkeklere) da iyilik edin. Allah, kendini bir şey zannedip övünen hiç kimseyi sevmez." (Nisâ 4/36)

"Allah rızık konusunda kiminizi kiminden üstün kılmıştır. Üstün kılınanlar, hâkimiyeti altındakilere (esirlere) kendi rızıklarından vermezler. Oysa rızıkta bunlar da onlarla eşit hakka sahiptirler. Allah'ın nimeti karşısında bile bile yalana mı sarılıyorlar?" (Nahl 16/71)

Görüldüğü üzere Kur'an, esirlere (kölelere) iyi davranın emrini "Allah'a kul olun, hiçbir şeyi O'na ortak koşmayın..." diyen emirleri ile yani Kur'an'ın en öncelikli buyrukları içinde zikrediyor. Bu durum Kur'an'ın bu konuya verdiği önemin açık bir göstergesidir.

Demek ki Kur'an kölelik konusundaki hedefini ilk andan itibaren ortaya koymuş ve bunu süreç içerisinde de uygulamıştır. Hem köleliğin kaynağını kurutmuş ve hem de mevcut kölelerin tümünü özgürleştirerek köleliği tasfiye etmiştir. Bu, sadece Kur'an ile değil tarihsel verilerle (rivayetlerle) de sabit olan bir durumdur. Nitekim ilgili rivayetlerden biri şöyledir;

Amr İbnu`l-Haris naklediyor: "Resulullah (s.a.v) -öldüğü vakit geride- ne dinar, ne dirhem, ne köle, ne cariye ne de başka bir şey bıraktı. Onun bıraktıkları beyaz katırı, silahı ve yakınları için tasadduk ettiği bir tarladan ibaretti."[14]

Nebimiz böyle yaptı ise -ki bunun aksi düşünülemez- onunla birlikte hareket eden ashabı da böyle yapmış olmalıdır. Demek ki Kur'an, köleliğin kaynağını kurut-tuğu gibi mevcut köle ve cariyeleri de özgürleştirmiş-tir. Ve bunu da Nebimiz hayatta iken (vefatından önce) yapmıştır. Ama kölelik ve cariyelik sonraki dönemlerde maalesef yeniden hortlatılmıştır. Muhammed 4 ayetine rağmen bu uygulama nasıl hortlatılabilmiştir? Bu, gerçekten de üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur.

Lakin bu, -haşa- Kur'an'ın değil Kur'anî ilkeleri uygulamayan Müslümanların bir sorunudur. Zira sonraki Müslümanlar (!) Kur'an'ın hangi ilkesini ihlal etmediler ki? Başta inanç, ahlak ve ibadet olmak üzere yüzlerce Kur'anî ilkenin Müslümanlarca (!) yok sayıldığı bir vakıadır. Hatta Müslümanlar (!) birçok Kur'anî ilkeyi Kur'an'a dayanıyoruz iddiası ile ihlal etmişlerdir. Nitekim İslam coğrafyasının bugünkü hali de bu durumu teyit etmektedir. Dolayısıyla Kur'an'ın tasfiye ettiği kölelik sistemi sonraki dönemlerde yeniden hortlatıldı ise (ki vakıa öyle görünmektedir) bu, Kur'an'ın değil Kur'anî ilkeleri tatbik etmeyen Müslümanların bir sorunudur.

14 (Buhari, Vesaya 1, Cihad 61, 86, Humus 3, Megazi 83; Nesai, Ahbas 1 [6, 229])